

Demmy Verbeke: ‘Done into English’: vroegmoderne vertaalpraktijk geïllustreerd aan de hand van enkele Engelse vertalingen van Neolatinse auteurs uit de Lage Landen¹

Vertalingen fungeren als kruispunten waar talen en culturen elkaar treffen. Ze spelen een bepalende rol in de verspreiding van kennis. Dit besef is van bijzonder belang bij de studie van de vroegmoderne periode, aangezien – in de woorden van Peter Burke – vertalingen een centrale rol hebben gespeeld in de grote culturele stromingen van vroeg-modern Europa, de Renaissance, de Reformatie, de Wetenschappelijke Revolutie en de Verlichting.² Het belang van vertalingen is bijzonder evident in gemeenschappen met weinig internationaal gerespecteerd cultureel kapitaal. Een treffend voorbeeld hiervan is Engeland tijdens de vijftiende en zestiende eeuw. De Engelse taal genoot weinig aanzien en werd – in tegenstelling tot Italiaans, Spaans en Frans – nauwelijks aangeleerd door buitenlanders.³ Bovendien waren zowel de klassieke als de continentale cultuur dominant tegenover de Engelse. Dit werkte receptie van die dominante culturen in de hand en verklaart het feit dat veel meer teksten vertaald werden naar het Engels dan vanuit het Engels. Gedurende de eerste decennia na de introductie van de boekdrukkunst in Engeland bestond de helft van de boeken die van de persen kwam uit vertalingen. Daarna neemt het aandeel van vertalingen in de Engelse boekproductie wat af, maar het blijft toch om en nabij de dertig procent hangen tot aan halverwege de zeventiende eeuw.⁴

Een overzicht van alle vertalingen die op de Britse eilanden werden gedrukt tussen 1473 en 1640 (in welke taal dan ook), alsook van alle vertalingen naar het Engels die op het continent werden gedrukt tijdens dezelfde periode, wordt voorbereid in het kader van het *Renaissance Cultural Crossroads* project. Dit project, dat in 2007 aan het *Centre for the Study of the Renaissance* aan de University of Warwick van start is gegaan, hoopt in 2010 een analytische en geannoteerde catalogoog van al deze vertalingen voor te kunnen stellen. Het blijft dus nog even wachten op precies cijfermateriaal, maar het is in ieder geval al duidelijk dat Engelse vertalers hun bronteksten vrijwel overal zochten. Uiteenlopende studies hebben in het verleden

¹ Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van het project *Renaissance Cultural Crossroads: An Analytical and Annotated Catalogue of Translations, 1473-1640*. Dit project wordt gesteund door een subsidie van de Leverhulme Foundation en wordt uitgevoerd aan het Centre for the Study of the Renaissance aan de University of Warwick. Voor meer informatie, zie <http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/ren/projects/culturalcrossroads/>

² Peter Burke, ‘Cultures of Translation in Early Modern Europe’, in Peter Burke en R. Po-Chia Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe* (Cambridge, 2007), pp. 7-38, op p. 10: ‘The translation of texts was central to the great cultural movements of early modern Europe, the Renaissance, the Reformation, the Scientific Revolution and the Enlightenment.’

³ Peter Burke, ‘Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe’, *European Review*, 15-1 (2007), pp. 83-94, p. 92. Zie ook de synthese van de ontwikkeling der Engelse taal in L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking: zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde VI-77 (Gent, 1956), pp. 260-279.

⁴ Cijfermateriaal overgenomen uit Brenda Hosington, ‘Translation, Printing, and Patronage’, in Gordon Braden, Robert Cummings en Theo Hermans (eds.), *The Oxford History of Literary Translation into English. Volume II: 1550-1660* (ter perse). Met dank aan de auteur, die haar manuscript ter beschikking stelde.

reeds gewezen op de invloed van vertalingen uit het Italiaans,⁵ het Spaans en het Portugees,⁶ alsook van vertalingen van de bijbel⁷ en van klassieke teksten.⁸ Er werd ook al terechte aandacht besteed aan de vertaling van volkstalige teksten naar het Latijn.⁹ Deze Latijnse versies van volkstalige werken deden immers geregeld dienst als de intermediaire vertaling tussen een brontekst en een vertaling naar een andere volkstaal. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de biografie van Galeazzo Caracciolo (1517-1586), waarvan de Italiaanse tekst in het Latijn werd overgezet door Theodore de Bèze (1519-1605), en de Latijnse tekst vervolgens in het Engels werd vertaald door William Crashaw (1572-1625/6).¹⁰ Hetzelfde gebeurt met Sebastian Brants *Narrenschiff*, waarvan de Latijnse versie *Stultifera Navis* als de eigenlijke brontekst diende voor de vertalingen in het Frans en het Nederlands. Ook de Engelse vertalingen gaan terug op de Latijnse versie: Alexander Barclay (ca. 1484-1552) vertaalde direct uit het Latijn, terwijl Henry Watson (fl. 1500-1518) zich baseerde op een Franse versie (die op zijn beurt een vertaling was van de Latijnse versie).¹¹

Momenteel is echter nog maar weinig aandacht besteed aan Engelse vertalingen van Neolatijnse teksten, met uitzondering van Erasmus en een selecte groep van vooral Italiaanse humanisten.¹² De grote groep vertalingen van andere Neolatijnse auteurs

⁵ Mary Augusta Scott, *Elizabethan Translations from the Italian* (Boston en New York, 1916). Dit boek heb ik niet kunnen inkijken, maar wel de artikels die er aan ten grondslag liggen en gepubliceerd werden in *Publications of the Modern Language Association*, 10-2 (1895), pp. 249-293; 11-4 (1896), pp. 377-484; 13-1 (1898), pp. 42-153; 14-4 (1899), pp. 465-571.

⁶ Antony Francis Allison, *English Translations from the Spanish and Portuguese to the Year 1700: An Annotated Catalogue of the Extant Printed Versions (excluding Dramatic Adaptations)* (Londen, 1974) en Robert S. Rudder, *The Literature in Spain in English Translation: A Bibliography* (New York, 1975). Zie nu ook Alexander Samson, *Spanish-English Translations 1500-1640 Database* <<http://www.ems.kcl.ac.uk/apps/index.html>>.

⁷ Zie onder meer F. F. Bruce, *The English Bible; A History of Translations from the Earliest English Version to the New English Bible* (herz. ed. Londen, 1970) en A. S. Herbert, *Historical Catalogue of Printed Editions of the English Bible 1525-1961* (Londen, 1968).

⁸ Henrietta R. Palmer, *List of English Editions and Translations of Greek and Latin Classics Printed before 1641* (Londen, 1911); Carey Herbert Conley, *The First English Translators of the Classics* (New Haven, Connecticut, 1927); H. B. Lathrop, *Translations from the Classics into English from Caxton to Chapman* (Madison, 1933).

⁹ W. Leonard Grant, 'European Vernacular Works in Latin Translation', *Studies in the Renaissance*, 1 (1954), pp. 120-156; J.W. Binns, 'Latin Translations from English and Other European Vernaculars', in id., *Intellectual Culture in Elizabethan and Jacobean England* (Leeds, 1990), pp. 241-269, en Peter Burke, 'Translations into Latin in Early Modern Europe', in id. en Po-Chia Hsia, *Cultural Translation in Early Modern Europe*, pp. 65-80.

¹⁰ *Newes from Italy of a second Moses or, the life of Galeacius Caracciolus the noble Marquisse of Vico ... Written first in Italian, thence translated into Latin by reuerend Beza, and for the benefit of our people put into English: and now published by W. Crashaw Batcheler in Diuinitie, and Preacher at the Temple* ([Londen], 1608).

¹¹ Brenda Hosington, 'Sebastian Brant's *Das Narrenschiff* in Early Modern England: A Textual Voyage', in Lynne Bowker (ed.), *Text Based Studies: Lexicography, Terminology, Translation. In Honour of Ingrid Meyer* (Ottawa, 2006), pp. 145-158.

¹² Het overzicht 'Studies of Post-classical Latin Writers' in Robert Cummings, 'Recent Studies in English Translation, c. 1520 – c. 1590', *English Literary Renaissance*, 37-2 (2007), pp. 274-316, op pp. 292-298, geeft duidelijk aan hoe beperkt de beschikbare secundaire literatuur op dit vlak is. Voor Erasmus, zie E. J. Devereux, *Renaissance English Translations of Erasmus: A Bibliography to 1700* (Toronto en Londen, 1983); voor Italiaanse humanisten, zie Olga Zorzi Pugliese, 'English Translations

verdient desondanks ook aandacht, te meer wanneer men beseft dat – althans tussen 1560 en 1603 – het aantal vertalingen van contemporaine Latijnse teksten numeriek het aantal vertalingen van Latijnse en Griekse klassiekers oversteeg.¹³ Een dergelijke studie van Neolatinse teksten in Engelse vertaling is ook belangrijk omdat die ons niet alleen informeert over de receptiegeschiedenis van specifieke auteurs, maar tevens over de culturele overdracht tussen de Latijnse en volkstalige cultuur en tussen continentale gemeenschappen en Engeland.

Dit artikel gaat nader in op Engelse vertalingen van het werk van drie Neolatinse auteurs afkomstig uit de Nederlanden: Justus Lipsius (1547-1606), Erycius Puteanus (1574-1646) en Daniel Heinsius (1580-1655). In het geval van Lipsius bied ik slechts een beknopte bespreking van twee vertalingen, maar het is vermeldenswaard dat er nog meer Engelse vertalingen van zijn werk verschenen (die een apart artikel verdienen). Bij het voorbeeld van Puteanus wordt ook aandacht besteed aan de invloed van vroegere vertalers op het werk van de Leuvense professor. Deze bijdrage is bedoeld als illustratie van de invloed die auteurs afkomstig uit de Nederlanden op Britse auteurs hebben uitgeoefend. Het staat vast dat deze culturele uitwisseling tussen de Lage Landen en de Britse eilanden, alsook de rol die vertalingen in dit proces speelden, niet onderschat mag worden. Zo was het allereerste gedrukte boek dat in het Engels verscheen de *Recuyell of the Historyes of Troyes*, een Engelse vertaling van een Franse tekst die teruggaat op een Latijns origineel en in 1473 of 1474 door William Caxton in Brugge werd gedrukt.¹⁴ De auteur van de Franse tekst was Raoul le Fèvre, kapelaan van Filips de Goede, de hertog van Bourgondië die hof hield in Brussel, Brugge en Rijsel, en zodoende een bijkomende link biedt tussen deze eerste Engelse gedrukte tekst en de Lage Landen.¹⁵ Ik hoef de lezer ook niet herinneren aan de uitwisseling tijdens de zestiende en zeventiende eeuw tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, die het vluchtoord werden voor Engelse katholieken;¹⁶ en de link met de Noordelijke Nederlanden waarvoor ik vooral naar de publicaties van Jan van Dorsten verwijs.¹⁷

from the Italian Humanists: An Interpretive Survey and Bibliography', *Italica*, 50-3 (1973), pp. 408-434.

¹³ Julia G. Ebel, 'A numerical survey of Elizabethan translations', *The Library*, 5th series, 22 (1967), pp. 104-127, op p. 127.

¹⁴ *Here begynneth the volume intituled and named the recuyell of the historyes of Troye, composed and drawen out of dyuerce bookes of latyn in to frensshe by the ryght venerable persone and worshipfull man. Raoul le ffeure* [Brugge, 1473 of 1474].

¹⁵ De connectie tussen het Bourgondische hof en de ontwikkeling van Engelse literatuur wordt besproken in Gordon Kiplin, *The Triumph of Honour. Burgundian Origins of the Elizabethan Renaissance* (Leiden, 1977).

¹⁶ Zie onder meer Peter Guilday, *The English Catholic Refugees on the Continent 1558-1795. Volume I: The English Catholic Colleges and Convents in the Catholic Low Countries 1558-1795* (Londen, 1914).

¹⁷ J. A. van Dorsten, *Thomas Basson 1555-1613. English Printer at Leiden* (Leiden, 1961; later aangevuld met *addenda & corrigenda* in 'Thomas Basson (1555-1613), English printer at Leiden', *Quaerendo*, XV-3 [1985], pp. 195-224) en *Poets, Patrons, and Professors: Sir Philip Sydney, Daniel Rogers, and the Leiden Humanists* (Leiden, 1962). Zie ook de studies in Jan van Dorsten (ed.), *Ten Studies in Anglo-Dutch Relations* (Leiden, 1974).

De voorbeelden van Lipsius, Puteanus en Heinsius zullen ook aantonen welke transformaties Neolatiijnse teksten kunnen ondergaan in Engelse vertaling. Bovendien zullen ze een idee geven van de filter die werkzaam is bij het selecteren van Neolatiijnse teksten voor vertaling. Teksten worden namelijk vertaald omdat men een publiek veronderstelt voor de vertaling. Algemeen gesproken komen twee soorten teksten in aanmerking: (1) teksten die een lacune opvullen in de doelcultuur; en (2) teksten die een bevestiging bevatten, dat wil zeggen, die ideeën of vooroordelen bevestigen die reeds aanwezig zijn in de doelcultuur.¹⁸ Wanneer teksten niet volledig aan die criteria voldoen, of wanneer ze controversieel materiaal bevatten, worden ze vaak aangepast, hetzij door in te grijpen in de tekst zelf bij de vertaling, hetzij door de lectuur van de vertaling te sturen aan de hand van parateksten, hetzij door een combinatie van beide technieken.

Deze procédés worden goed geïllustreerd door de Engelse vertaling van de *Politica* van Justus Lipsius. Deze *Politica* mogen gerust een bestseller genoemd worden: naast verschillende herdrukken van de Latijnse tekst, werd die onder meer ook vertaald naar het Frans, het Nederlands, het Pools, het Duits, het Italiaans, en het Engels. De Engelse versie is van de hand van William Jones¹⁹ en werd gedrukt in 1594.²⁰ Volgens Ann Moss, die verschillende volkstalige versies van de *Politica* vergeleken heeft, blijft deze Engelse vertaling het dichtst bij het origineel.²¹ De vertaler zelf licht zijn scrupuleuze werkwijze toe in de voorrede. Jones gaat nader in op de gebruikte vertaaltechnieken en legt uit dat hij bijvoorbeeld de interpunctie en de tijden van het werkwoord soms heeft aangepast, maar voor de rest toch geprobeerd heeft zo dicht mogelijk bij het origineel te blijven. Hij heeft niet toegegeven aan mensen die hem aanrieden om de citaten en marginale noten uit het origineel weg te laten, omdat Jones vreesde ‘that hereby it might be thought, I had bene a corrupt, and faithlesse translator and that I durst not set my worke to the touch’.²²

Verder in zijn voorrede signaleert Jones wel een enkele weglating, op een manier die onze aandacht trekt: ‘And as concerning some thing left out in the third Chapter of the second Booke, it was a thing done of set purpose; for some important cause, which I meane not here to utter.’²³ Een vergelijking van de vertaling met het Latijnse origineel brengt snel aan het licht wat die fameuze omissie in het derde hoofdstuk van het tweede boek is. Lipsius had het daar namelijk over de tekortkomingen van vrouwen die ervoor zorgen dat ze ongeschikt zijn om als staatshoofd te fungeren.²⁴ En dat is natuurlijk een problematische passage voor een Engelse vertaler in 1594, aangezien op dat moment Queen Elizabeth nog steeds stevig op de troon zit. Jones laat dan ook

¹⁸ Peter Burke, ‘Cultures of Translation in Early Modern Europe’, in *Cultural Translation in Early Modern Europe*, pp. 7-38, op p. 20.

¹⁹ Volgens de *English Short Title Catalogue* <<http://estc.bl.uk>> is dit Sir William Jones (1566-1640).

²⁰ *Six books of politickes or civil doctrine, written in Latine by Iustus Lipsius: which doe especially concerne Principallitie. Done into English by William Iones Gentleman* (Londen, 1594).

²¹ Ann Moss, ‘The *Politica* of Justus Lipsius and the Commonplace-Book’, *Journal of the History of Ideas*, 59-3 (1998), pp. 421-436, ihb. pp. 434-435.

²² *Six books of politickes or civil doctrine*, fol. A3v.

²³ *Six books of politickes or civil doctrine*, fol. A4r.

²⁴ Cf. Justus Lipsius, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction*, ed. Jan Waszink (Assen, 2004), pp. 300-303.

wijselijk de passage weg, maar heeft toch de eerlijkheid om dat te vermelden in zijn voorrede.

Een andere vorm van aanpassing bij vertalingen van werk van Lipsius vinden we in *The historie of Xenophon* uit 1623.²⁵ Het betreft een Engelse vertaling van Xenophons *Anabasis* door John Bingham,²⁶ waar we achteraan een vertaling aantreffen van een passage uit het vijfde boek van Lipsius' *De Militia Romana*.²⁷ In die passage maakt Lipsius de vergelijking tussen het Romeinse leger en contemporaine gebruiken, en argumenteert hij dat zijn tijdsgenoten de Romeinse gebruiken meer zouden moeten navolgen. De reden voor de opname is dat de genoemde passage perfect in de strategie van de vertaler past. Bingham betoogt namelijk in zijn voorrede dat hij Xenophon vertaalt omdat hij overtuigd is dat zijn tijdsgenoten veel kunnen leren uit de antieke wijze van oorlogsvoering: 'they are not to be heard that contemne the experience of former Times, and thinke, that the policies vsed by ancient Generals match or sute not with our moderne Warres.'²⁸ Hij vond deze overtuiging terug in het werk van Lipsius en besliste daarom de relevante passage met betrekking tot het Romeinse leger mee te vertalen.

Het voorbeeld van de receptiegeschiedenis van de antieke godheid Comus illustreert de verschillende transformaties die een specifiek cultureel element kan ondergaan bij een uitwisseling tussen gemeenschappen en talen. Comus neemt immers vele verschillende gedaantes aan tijdens de antieke periode, in de geschriften van Italiaanse vertalers en mythografen, en als hoofdfiguur in een satire van Erycius Puteanus. De receptie in Engeland aan de hand van vertalingen van Puteanus' werk, en de inspiratie die John Milton (1608-1674) bij dezelfde Puteanus opdeed,²⁹ verzekerden ook zijn aanwezigheid in Engelse literatuur en populaire cultuur. Deze laatste fase in de ontwikkeling, met name Miltons versie van Comus en de invloed ervan op de

²⁵ *The historie of Xenophon: containing the Ascent of Cyrus into the higher countries ... Whereunto is added a comparison of the Roman manner of warres with this of our Time, out of Iustus Lipsius. Translated by Ioh. Bingham* (Londen, 1623).

²⁶ Dit is niet de John Bingham (1612/3-1689) die in de *Oxford Dictionary of National Biography* te vinden is, maar wel de militaire expert en veteraan uit het leger van Maurits van Nasau die in 1621 lid werd van een oorlogscomité samengesteld door de Engelse Privy Council. Cf. Barbara Donagan, 'Halcyon Days and the Literature of War: England's Military Education before 1642', *Past and Present*, 147 (1995), pp. 65-100, op p. 83, en Geoffrey Parker, 'The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy', *The Journal of Military History*, 71 (2007), pp. 331-372, op p. 358.

²⁷ Deze *Comparison of the Romane manner of warre, with this of our time* is dus niet van de hand van Bingham zelf, zoals Barbara Donagan ('Halcyon Days and the Literature of War', p. 83) verkeerdelijk suggereert.

²⁸ *The historie of Xenophon*, p. [2].

²⁹ Ralph H. Singleton, 'Milton's *Comus* and the *Comus* of Erycius Puteanus', *Publications of the Modern Language Association of America*, 58 (1943), pp. 949-957, ihb. p. 957. Zie John M. Steadman, 'Iconography and Renaissance Drama: Ethical and Mythological Themes', *Research Opportunities in Renaissance Drama*, XIII-XIV (1970-71), pp. 73-122, ihb. p. 99, en Ross Leasure, 'Milton's Queer Choice: *Comus* at Castlehaven', *Milton Quarterly*, 36 (2002), pp. 63-86, ihb. pp. 69-70. Een ander geluid in Cedric C. Brown, *John Milton's Aristocratic Entertainments* (Cambridge, 1985), p. 65.

representaties van de godheid tijdens Mardi Gras-vieringen in New Orleans en in hedendaagse kinderboeken, overschrijdt echter de grenzen van deze bijdrage.

Comus was in antieke tijden slechts een marginale figuur. De naam werd gebruikt voor een specifieke sater die afgebeeld staat op een klein aantal antieke amforen en drinkbekers,³⁰ maar ik heb geen enkele aanwijzing gevonden dat hij vóór de tweede eeuw van onze jaartelling ooit op een andere manier werd voorgesteld dan als een participant in eet- en drinkgelagen.³¹ We beschikken slechts over één klassieke bron die ons meer informatie verstrekt over Comus, de auteur Philostratus de Oude (fl. 3e eeuw n. Chr.), die in zijn *Imagines* een schilderij beschrijft dat Comus voorstelt.³² Comus wordt volgens Philostratus afgebeeld als een jongeman onder invloed van alcohol die rechtopstaand een dutje doet. Hij draagt een krans van rozen op het hoofd, en heeft een toorts in zijn hand.

Philostratus' *Imagines* bleven tijdens de middeleeuwen onbekend in het Westen,³³ maar wekten wel heel wat interesse toen ze herontdekt werden in de vijftiende eeuw. De Griekse tekst werd in het Latijn en in verschillende volkstalen vertaald. De Latijnse versie van Stefano Negri (ca. 1475-ca. 1540) uit 1521 leidde tot een eerste belangrijke verschuiving in de interpretatie van de Comus-mythe.³⁴ In het Griekse origineel werd Comus een *daimoon* genoemd en dus gekwalificeerd als een entiteit tussen de goden en de mensen in. Negri vertaalde in één instantie *daimoon* tot *deus* en staat zodoende aan het begin van de traditie die Comus een meer prominente plaats geeft in de Grieks-Romeinse godenwereld.³⁵ Deze verschuiving beïnvloedt ook de interpretatie van Italiaanse mythologische handboeken zoals de *Immagini dei Dei degli antichi* van Vincenzo Cartari (1531-na 1571).³⁶ Deze mythografen gingen onder meer hun mosterd halen bij Philostratus, en ook zij catalogiseerden Comus – allicht onder invloed van Negri's Latijnse vertaling – als een godheid en associeerden hem

³⁰ Cf. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Zürich en München, 1992), pp. 43-44.

³¹ Pace Jane Davidson Reid en Chris Rohmann, *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990s*, 2 vols (New York en Londen, 1993), I, pp. 308-309. Dezelfde conclusie is wel te vinden in W.H. Roscher (ed.), *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* (Leipzig, 1890-1897), II, kk. 1281-1282 en het artikel over 'Komos' in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart, 1965; reprint van 1893-1963), XXII, kk. 1286-1304.

³² Het blijft onzeker of Philostratus echte schilderijen beschrijft dan wel of de *Imagines* beschouwd moeten worden als retorische oefeningen.

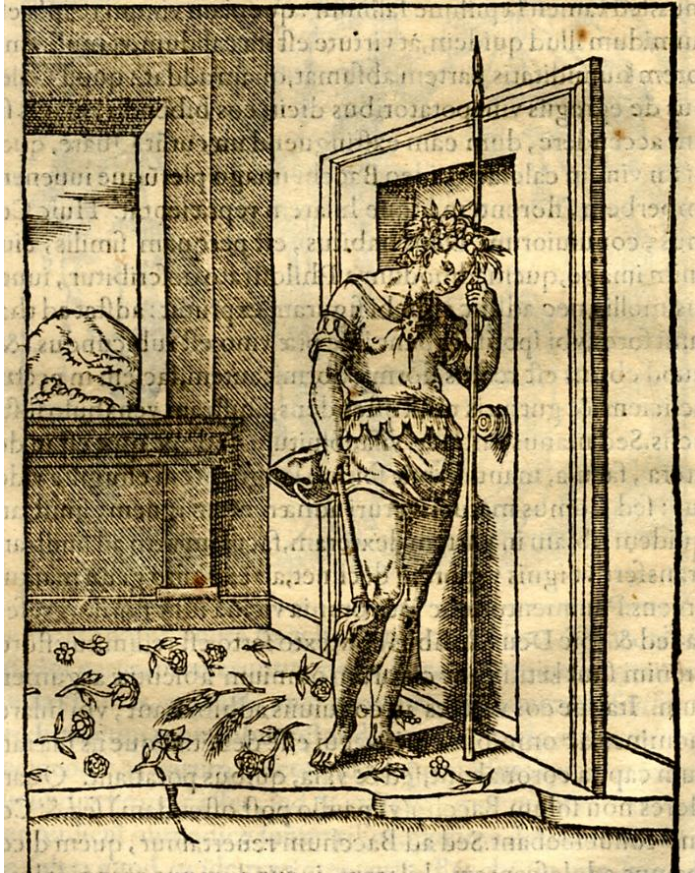
³³ Philostrate, *Les Images ou Tableaux de Platte-Peinture. Traduction et commentaire de Blaise de Vigenère (1578)*, ed. Françoise Graziani, 2 vols. (Parijs, 1995), p. xxxii; Richard Crescenzo, *Peintures d'instruction. La postérité littéraire des Images de Philostrate de Blaise de Vigenère à l'époque classique* (Genève, 1999), p. 59.

³⁴ Zie in verband met deze vertaling onder meer Philostrate, *Les Images ou Tableaux de Platte-Peinture*, p. xxxi, en Crescenzo, *Peintures d'instruction*, p. 67.

³⁵ Zie vooral John Arthos, *On a Mask Presented at Ludlow Castle by John Milton* (Ann Arbor, 1954), pp. 68-69.

³⁶ De Italiaanse tekst verscheen voor het eerst in 1556. Later volgden vertalingen in het Latijn en de andere volkstalen. Zie bijvoorbeeld de Engelse bewerking door Richard Linche (fl. 1596-1601), *The fountain of ancient fiction. Wherein is liuely depicted the images and statues of the gods of the ancients, with their proper and particular expositions. Done out of Italian into English* (Londen, 1599).

met feesten, met eten en drinken, en in het bijzonder met de losbandigheid die ermee gepaard gaat.³⁷

Comus in Vincenzo Cartari (vert. Antoine De Verdier; ill. Bolognino Zaltieri), *Imagines deorum, qui ab antiquis colebantur* (Lyon, 1581).

De versie die de Latijnse vertaler en de Italiaanse mythografen van de Comus-mythe hadden gemaakt diende ook als inspiratie voor het eerste literaire werk dat Comus als een hoofdpersonage opvoert, namelijk de *Comus sive Phagesiposia Cimmeria* van Erycius Puteanus, voor het eerst gedrukt in 1608.³⁸ Puteanus verhaalt in deze satire hoe hij tijdens een droom naar een fictief land werd getransporteerd waar hij getuige was van een losbandige braspertij onder leiding van Comus. Deze vertelling fungeert als kader voor een aantal korte verhalen. Puteanus geeft op een heel eigen manier vorm aan de figuur Comus en luidt hierdoor opnieuw een belangrijke transformatie in. Hij beschrijft Comus niet als het passieve slachtoffer van alcohol zoals hij wordt afgebeeld in de Italiaanse traditie, maar eerder als de aanstoker van allerlei zondige activiteiten die gevoed worden door alcoholconsumptie. Comus is niet langer een delicate jongeman, maar een indrukwekkende figuur met een enorme buik, een blos op de wangen, en constant boerend als een teken dat zijn maag moeite heeft om al het eten en de drank die hij tot zich neemt te verwerken.

³⁷ Reid en Rohmann, *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts*, I, p. 308. Dezelfde associatie komt ook voor in andere bronnen uit de Renaissance; zie bijvoorbeeld de discussie van de bespreking van Comus bij Henri Etienne in Steadman, 'Iconography and Renaissance drama', pp. 100-101.

³⁸ *Eryci Puteani Comus, sive Phagesiposia Cimmeria. Somnium* (Leuven, 1608).

De manier waarop Puteanus Comus voorstelde ging op haar beurt andere voorstellingen beïnvloeden, vooral doordat Puteanus' satire een relatief groot succes kende. De Latijnse tekst werd ettelijke keren herdrukt in verschillende Europese landen, en vertaald naar het Nederlands en het Frans. In deze context gaat onze aandacht vooral uit naar de Engelse versies. Een eerste, zeer gedeeltelijke vertaling is van de hand van Walter Charleton (1620-1707), een lid van de Royal Society en de geneesheer van Charles I en II. Charleton publiceerde in 1659 een werkje getiteld *The Ephesian Matron* waarin hij het verhaal over de weduwe van Ephesus vertelde (zoals we dat bij Petronius vinden) en vervolgens de kracht van de liefde besprak in vier filosofische traktaatjes.³⁹ Deze tekst werd in 1668 herdrukt in een uitgebreide versie onder de titel *The Ephesian and Cimmerian Matrons*.⁴⁰ Het tweede deel van deze publicatie bestaat uit een vertaling van het verhaal over de Kimmerische vrouw uit Puteanus' satire, gevolgd door een traktaat over *The Mysteries and Miracles of Love*. De auteur geeft in zijn inleiding aan dat hij de vertaling maakte opdat die dienst zou kunnen doen 'as a *Handmaid* to wait upon the *Ephesian*'.⁴¹

In 1671 verschijnt dan een min of meer integrale vertaling van Puteanus' *Comus*, zij het op een ietwat vreemde manier. Het boek onder discussie draagt de titel *The Vision of Theodorus Verax*, en werd gepubliceerd onder de naam van een zekere Bryce Blair.⁴² Er is nergens in dit boek sprake van Puteanus, en Blair doet er alles aan om de indruk te wekken dat het een origineel werk betreft. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men pas in 1967 heeft ontdekt dat deze *Vision of Theodorus Verax* in feite een vertaling is van Puteanus' *Comus*, die de tekst wat inkort maar voor de rest vrij trouw blijft aan de satire van de Leuvense professor.⁴³

Beide Engelse vertalingen van Puteanus' satire behelzen dus een zekere transformatie. In Charletons versie wordt een enkele passage volledig uit zijn context gelicht, in een ander kader geplaatst en aangevuld met een verklarend traktaat; in Blairs versie wordt de tekst min of meer gerespecteerd maar wel compleet geannexeerd door een Engels auteur.

Het laatste voorbeeld betreft de Engelse vertalingen van Daniel Heinsius, een auteur waarvan Paul Sellin heeft proberen aan te tonen dat hij een sterke invloed had in Engeland.⁴⁴ Het voorbeeld illustreert de inschatting die vertalers en uitgevers maakten van wat wel en wat niet zou werken op de Engelse markt, ofwel in een

³⁹ *The Ephesian Matron* (Londen, 1659); in het Latijn vertaald als *Matrona Ephesia. Sive Lusus serius, in Petronii Arbitri Matronam Ephesiam. Huic adjiciuntur dissertatiunculae quatuor philosophicae, i.e. de amore in genere. De amore inter marem & foemina. De amore determinato. De amore platonico. Opera B. Harrisii, M.A. traduct.* (Londen, 1665). Zie ook Walter Charleton. *The Ephesian Matron* (1668), ed. Achsah Guibbory (Los Angeles, 1975).

⁴⁰ *The Ephesian and Cimmerian Matrons, Two Notable Examples of the Power of Love & Wit* ([Londen], 1668).

⁴¹ *The Ephesian and Cimmerian Matrons*, fol. H1v.

⁴² *The Vision of Theodorus Verax. By Bryce Blair, Gentleman* (Londen, 1671).

⁴³ Charles C. Mish, 'Comus and Bryce Blair's *Vision of Theodorus Verax*', *Milton Newsletter*, 1 (1967), pp. 39-40.

⁴⁴ Paul R. Sellin, *Daniel Heinsius and Stuart England, with a Short-Title Checklist of the Works of Daniel Heinsius* (Leiden en Londen, 1968). Dat Sellin niet in zijn opzet slaagde wordt betoogd in de recensies door John Buxton (in *The Review of English Studies*, New Series 20-80 [1969], pp. 497-499) en William Gilbert (in *Renaissance Quarterly*, 23-1 [1970], pp. 87-88).

oorspronkelijke, Latijnse versie, ofwel in een Engelstalige versie. Heinsius' edities van onder meer Maximus Tyrius, Alcinous⁴⁵ en Terentius⁴⁶ werden herdrukt in Engeland. Hetzelfde gebeurde met de *Sacrae Exercitationes ad Novum Testamentum*⁴⁷ die eveneens op Engelse bodem verschenen in de oorspronkelijke, Latijnse versie. Maar het zijn blijkbaar alleen een aantal specifieke redevoeringen en een enkele ecloga die een Engelse vertaling waardig geacht worden.

The Mirrour of Humilitie uit 1618 bevat de Engelse vertaling van Heinsius' redevoering over de geboorte van Christus en zijn redevoering over de passie van Christus.⁴⁸ In 1634 werd Heinsius' ironische lofrede op de luis vertaald in de *Laus Pediculi or an Apologetical Speech*.⁴⁹ In 1704, ten slotte, verscheen een vertaling van een rede van Heinsius gericht aan het leger in Vlaanderen die hij in de mond legt van Prins Maurits.⁵⁰ Deze laatste vertaling is één van de teksten in Joseph Tily's *Select Orations upon the Liberty and Peace of Europe*, waarin de vertaler verschillende teksten over dit thema verzamelde om de betrokkenheid van Engeland in de Spaanse Successieoorlog te verdedigen en te benadrukken dat de Engelsen een centrale rol speelden in de strijd tegen een Franse tirannie over Europa. Tily besloot Heinsius' rede op te nemen omdat hij parallellen zag tussen de strijd tegen Spaanse tirannie in de zestiende en zeventiende eeuw, waarvan Heinsius' tekst een voorbeeld is, en de strijd tegen Franse hegemonie die in Tily's tijd aan de orde was.

Wat Heinsius' poëzie betreft is er nog minder te melden: een enkele Engelse vertaling, namelijk van de ecloga *Thyrsis in obitum Scaligeri*, verscheen samen met vertalingen van eclogen van Hugo Grotius (1583-1645), Johannes Baptista Amaltheus (gest. 1574) en George Buchanan (1506-1582) in een collectie uit 1724, die Sellin gemist heeft bij het opstellen van zijn checklist van werken van Heinsius.⁵¹ Dezelfde

⁴⁵ Cf. checklist Sellin nrs 261, 263, 266, 267, 268, 270.

⁴⁶ *Pub. Terentii comoediae sex, ex recensione Heinsiana: cum annotationibus Thomae Farnabii, in quatuor priores: et M[ericii] C[asauboni] Is[aacii] F[ilii] in duas posteriores* (Londen, 1651) – checklist Sellin nr. 314.

⁴⁷ *Danielis Heinsii Sacrarum exercitationum ad Novum Testamentum libri XX. In quibus contextus sacer illustratur, ss. patrum aliorumque sententiæ examinantur, interpretationes denique antiquæ aliæque ad eum expenduntur* (Cambridge, 1640) – checklist Sellin nr. 398. Zie ook de herdruk uit 1648; checklist Sellin nr. 399.

⁴⁸ *The Mirrour of Humilitie: or Two eloquent and acute Discourses vpon the Natiuitie and Passion of Christ, full of diuine and excellent Meditations and Sentences*. Published first in Latine by the worthy Author Daniel Heinsius, and since done into English, by I. H. Master of Arts in Mag. Coll. Oxon. (Londen, 1618) – checklist Sellin nr. 390. Het betreft een vertaling door John Harmer (1593/6-1670) van de *In Theophania* en *In Cruentem Christi Sacrificium* (cf. Sellin, *Daniel Heinsius and Stuart England*, p. 88).

⁴⁹ *Laus Pediculi: or An Apologetical Speech, Directed to the Worshipfull Masters and Wardens of Beggars Hall. Written in Latine by the learned Daniel Heinsius. And from thence translated into English by Iames Guitard, Gentleman* (Londen, 1634) – checklist Sellin nr. 170.

⁵⁰ 'An Oration of Monsr. Heinsius, to the Dutch Army in Flanders, Under his Highness, the Prince of Orange; Anno Domini MDCV', in *Select Orations upon the Liberty and Peace of Europe. Translated out of Latin. By Sir Joseph Tily, Kt.* (Londen, 1704), pp. 173-189 – checklist Sellin nr. 114.

⁵¹ *Eclogues Translated from the Latin of Hugo Grotius, Baptista Amaltheus, Daniel Heinsius, and George Buchanan* (Londen, 1724).

vertaling werd herdrukt in de uitgebreide versie uit 1726, die wel in Sellins checklist verschijnt.⁵²

Deze voorbeelden maken duidelijk dat men een selectie doorvoerde in het oeuvre van een bepaalde auteur: aan sommige werken raakte men niet, anderen werden in de oorspronkelijke Latijnse versie herdrukt in Engeland, en weer anderen werden vertaald naar het Engels. En in het geval van Daniel Heinsius blijkt deze laatste groep relatief klein te zijn.

Het lezerspubliek van deze *Neolatinisten Nieuwsbrief* dient niet overtuigd te worden van het belang van Neolatinse teksten in de intellectuele en culturele uitwisselingen tussen individuen en gemeenschappen tijdens de vroegmoderne periode. Dezelfde lezers zijn ook al vertrouwd met het intellectuele en culturele leven van de Nederlanden tijdens dezelfde periode, en met de link die er tussen de Nederlanden en Engeland bestond. Deze bijdrage toont de belangrijke rol die vertalingen speelden in de uitwisseling tussen de Nederlanden en Engeland. De voorbeelden tonen bovendien aan dat de vertalingen werden ingepast in de persoonlijke agenda van de vertalers, zoals in het geval van Bingham's versie van Lipsius, Charleton's en Blair's versies van Puteanus, en Lily's versie van Heinsius. Ze illustreren ook hoe teksten in vertaling geëditeerd kunnen worden om controverses in de doelcultuur te voorkomen, zoals in Jones' versie van de *Politica*.

Algemeen gesproken pleit deze bijdrage voor voldoende aandacht voor de vroegmoderne vertaalpraktijk, die in de eerste plaats in kaart gebracht dient te worden, en vervolgens in detail bestudeerd. De eerste taak werd aanvaard door de medewerkers van het *Renaissance Cultural Crossroads* project, die alleen maar kunnen hopen dat hun catalogiseringsdrang een stimulans zal bieden voor andere onderzoekers om de tweede taak op zich te nemen.

⁵² *Select translations from the works of Sannazarius, H. Grotius, Bapt. Amaltheus, D. Heinsius, G. Buchanan, and M. Hier. Vida. To which is prefix'd, Some Account of the Authors. By Mr. Rooke* (Londen, 1726) – checklist Sellin nr. 71.